

HAREMEYN

(الحرمين)

Mekke ve Medine şehirlerini
birlikte ifade eden tabir.

"İki harem" anlamına gelen kelime, Osmanlı yazılı belgelerinde daha çok Haremeyn-i şerîfeyn şeklinde geçer. Mekke, Kâbe'nin inşasından itibaren "harem" (korunmuş yer) kabul edilirken Medine hicretten sonra Hz. Peygamber tarafından harem sayılmıştır (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Medîne", 1; Müslim, "Hac", 454). Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'den sonra en kutsal mekân kabul edilen ve müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs, bazı peygamberlerin ve ailelerinin mezarlarını barındıran Halîl şehri de bilhassa Haçlı seferlerinden itibaren Haremeyn-i şerîfeyn adıyla anılmış, Kudüs için "Haremeyn'in üçüncüsü" tabiri de kullanılmıştır (İbn Hallikân, IV, 232). Hac ve umre dolayısıyla müslümanların Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, İslâm tarihi boyunca bu iki şehre çok özel ve mümtaz bir mevki kazandırmış, buralarda hâkimiyet kurmak, bütün İslâm devletleri arasında bir prestij vasıtası olarak görülmüştür. Erken dönemlerden itibaren Haremeyn'in müdafaaası halifelerin görevleri arasında ilk sırayı almış, hatta hilâfetin şartlarından biri sayılmıştır (Ahmed er-Reşîdî, s. 86-87, 200). Haremeyn'de adına hutbe okunan halife veya sultan buranın resmen hâkimi sayılıyordu (İbnü'l-Esîr, XI, 403; İbn Hallikân, V, 230).

Mekke'nin fethinin (8/630) ardından Hz. Peygamber'in buraya vali tayin ettiği Attâb b. Esîd, o yıl halkın güvenlik içinde hac farzasını eda etmesini sağladı. Ertesi yıl bu görevi emîr-i hac sıfatıyla Hz. Ebû Bekir, Vedâ haccının yapıldığı 10 (632) yılında ise bizzat Resûl-i Ekrem üstlendi. Daha sonra Haremeyn'i ellerinde bulunduran halife veya devlet başkanları da bu uygulamaları örnek alarak sorumluluğu ya bizzat kendileri yüklediler yahut görevlendirdikleri vali veya emîr-i hac vasıtasıyla yerine getirdiler. Hz. Ömer zamanında Haremeyn hizmetlerine önem verildi ve özellikle buraya ulaşımı kolaylaştırmak için yeni yollar açılırken mevcutlar da islah edildi; bu arada yolcuların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla su sarnıçları yapıp dinlenme menzilleri kuruldu (Taberî, II, 492). Ayrıca Haremeyn'e mal ve gıda sevkiyatı Yemen ve çevresi yanında yeni fethedilen Mısır'dan da yapılması başlandı; bunun için Nil nehrini Kızıl-

deniz'e bağlayan eski kanal tekrar açılarak deniz yolu kullanıldı (Belâzürî, s. 309-310; Abdülhay el-Kettânî, II, 282-283). Hz. Ali zamanında hilâfet merkezi Medine'den Kûfe'ye nakledilirken Haremeyn'in devlet ve siyaset hayatındaki mânevî nüfuz ve önemi dikkate alınmamıştı. Ancak daha sonraki dönemlerde merkezî idareden uzak kalan bu iki şehir siyasî ağırlıklı bazı muhalefet hareketlerinin merkezi oldu (Taberî, IV, 422 vd.; İbn Abdülber, III, 907). Böylece Haremeyn, dinî ve kültürel bakımdan olduğu kadar siyasî açıdan da önemli bir güç merkezi haline geldi.

Devlet merkezinin bölgeden uzaklaşmasıyla birlikte ihmale uğrayan Mekke ve Medine'ye dışarıdan yardım edilmesi gereği ortaya çıktı. Emevîler döneminde valiler eliyle yönetilen bu şehirlere bazı para yardımları yapıldı; bunların düzene girmesi ise Abbâsîler devrinde gerçekleşti. Devlet bütçesinde "nafakâtü'l-Haremeyn" adıyla yer alan bu harcamalar (Cehşiyârî, s. 288; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, s. 420-429) Bağdat'ta kurulan Dîvânü'n-nafakât'tan karşılanıyordu. Siyasî karışıklıklar arttıkça yapılan yardımlar da arttırıldı. Başta Mehdî-Billâh ve Hârûnürreşîd olmak üzere Abbâsî halifeleri Haremeyn'e büyük önem verdiler; bu iki şehirden gelenlere çeşitli bağışlarda bulundular ve hediyeler dağıttılar. Halife Mehdî-Billâh, Sıla Kanalı'nı kazdırarak etrafındaki araziye tarıma elverişli hale getirdikten sonra gelirini Haremeyn halkına bağışladı (Belâzürî, s. 418). Ayrıca buralara ulaşan yolları islah edip seyahatin kolaylaşması için çeşitli tedbirler aldığı gibi bir posta teşkilâtı da kurdu (Taberî, IV, 578). Halife Müstansır-Billâh Mekke ve Medine'de hastalar için evler yaptırdı ve ilâçlar hazırlattı (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXIII, 156). Haremeyn ehline ilk defa yıllık esasa göre para ve yardım gönderen halife Muktedir-Billâh olmuştur (*a.g.e.*, XV, 300); meselâ 306 (918-19) yılında Haremeyn harcamaları için 300.000 dinar ayrılmıştı (İbn Fehd, II, 365). Daha sonra gelenekleşen bu âdet İslâm devletlerinin vazgeçilmez bir şîarı haline geldi (bk. DE-ŞİŞE; SURRE).

Abbâsîler döneminde Mekke ve Medine Haremeyn valisi adı verilen tek bir vali tarafından yönetiliyor ve bu vali daha ziyade Mısır'a hâkim olan sülâlelerden seçiliyordu (İbn Hallikân, V, 58). Mısır, Haremeyn'in kara ve deniz yoluyla dünyaya açıldığı bir kapı durumunda olduğu için buranın idaresinde önemli bir yere sahipti (Makrîzî, I, 28). Ayrıca bu ülkede kuru-

lan devletler, Tolunoğulları zamanından itibaren Hicaz'da dinî ve siyasî nüfuzlarını sürdürmeye önem vermişlerdi. İhşidîler, Fâtımîler ve Memlûkler dönemlerinde de Haremeyn'i daima Mısırlı valiler yönetti. Bu idareciler, Haremeyn'de Abbâsî hâkimiyetinin işareti olarak hutbelerde halifenin isminin okunması geleneğini bir süre devam ettirdiler; ancak hilâfet zayıfladığında bundan vazgeçiyorlardı (*Mir'âtü'l-Haremeyn*, III, 42). Abbâsîler'in Haremeyn'i idarî bakımdan Mısır'ın kontrolünden çıkarma çabaları bir sonuç vermedi ve burası zamanla iktisadî yönden olduğu gibi idarî açıdan da tamamen Mısır'a bağlandı.

Haremeyn, Fâtımîler'den itibaren Hz. Hasan'ın soyundan gelen emirlerin (şerifler) yönetimine girdi. Hz. Peygamber'in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf'a atfen Hâşimîler denilen Mekke emirleri tamamen müstakil olmayıp Mısır'da kurulan devletlerin nüfuzu altında bulunuyor ve bu devletlerin hükümdarları adına hutbe okutuyorlardı. Ancak daha çok güçlü devletten yana bir politika takip ediyor ve doğrudan Abbâsî veya Fâtımî hâkimiyetine girmeyerek mahallî faktörlerin etkisinde bu devletlere yaklaşım onlardan uzaklaşıyorlardı. Abbâsîler ve diğer İslâm devletleri de bölgeyi kontrolleri altında tutabilmek için onlarla iş birliği yapmak zorunda kalıyorlardı. İslâmiyet'in beşiği Haremeyn'i hâkimiyeti altında bulunduran bir devlet hem dinî hem siyasî bakımdan büyük bir avantaj ele geçirmiş oluyor, dolayısıyla bütün İslâm dünyası üzerinde itibar ve nüfuz kazanıyordu. Bu sebeple Haremeyn'e hâkim olan devletlerle diğer önemli müslüman devletleri arasında oraya hizmet konusunda devamlı ihtilâflar ve çekişmeler meydana geliyordu. Eyyübîler zamanında Musul Atabegi Muzafferüddin Kökböri Mekke ve Medine'nin yoksullarına 5000 dinar tahsis ayırmış ve su işleriyle de ilgilenmişti (İbn Hallikân, IV, 117). Mekke emirinin Selçuklu Sultanı Alparslan'a giderek hutbede adının okunduğunu bildirmesi (1069) üzerine bundan çok memnun olan hükümdar emîre çeşitli hediyeler verdiği gibi yıllık bir tahsisat da bağlamıştı (İbnü'l-Esîr, X, 61). Osmanlı sultanları da Yıldırım Bayezid'den itibaren Haremeyn'e surre göndermeye başladılar. Çelebi Mehmed aynı ve nakdî yardım yolları (İbrâhim Rifat Paşa, II, 309) II. Murad her yıl, bulunduğu şehir ve kasabadaki evlâd-ı peygamberîye kendi eliyle 1000 filori altın dağıtmayı âdet edindi; ayrıca Mekke

ve Medine fakirlerine dağıtılmak üzere 3500'er filori tahsis etti (Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 13). Fâtih Sultan Mehmed, hacıların şikâyetleri üzerine hac yollarındaki su kuyularının tamiri için bazı ustalar gönderdi; fakat ustalar bu sırada Haremeyn'i hâkimiyeti altında tutan Memlûkler tarafından geri çevrildi. Bu durum, kutsal yerlere hizmet etmenin İslâm devletleri arasında âdeta rekabet derecesine ulaştığını göstermektedir (Tekindağ, XXX [1976], s. 77). II. Bayezid dönemindeki surrenin miktarı 14.000 duka altını idi; Yavuz Sultan Selim bu miktarı iki katına çıkardı.

Mısır'ın fethiyle birlikte (1517) Memlûkler'in nüfuzu altında bulunan Haremeyn de Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. O sıradaki Mekke Emîri Şerîf Berekât b. Muhammed el-Hasenî, on iki yaşındaki oğlu Şerîf Ebû Nümeyy'i bir elçilik heyetiyle birlikte Mısır'a göndererek Osmanlı padişahına bağlılığını bildirdi ve Mekke'nin anahtarlarını takdim etti (*DîA*, X, 204). Bu tarihten itibaren "hâdimü'l-Haremeyni-ş-şerîfeyn" unvanını benimseyen Yavuz Sultan Selim de heyet geri dönerken Şerîf Berekât'ı Mekke emirliğine tayin ettiğine dair menşuru yolladı ve kendisine Mısır hazinesinden maaş bağlattı; ayrıca Haremeyn halkına dağıtılmak üzere 200.000 duka altını ile bol miktarda erzak gönderdi. Surre emînin yanında Mısır'dan görevlendirilen iki kadı birlikte giderek para ve erzakı halka dağıttılar. Haremeyn halkının "sadakâtü'r-Rûmiyye" adını verdiği bu surre, daha sonra her yıl düzenli olarak İstanbul'dan büyük törenlerle yola çıkarıldı (Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 14, 18; Celâl-zâde Mustafa Çelebi, s. 435-438).

Memlûkler döneminde eskiden olduğu gibi Haremeyn'de devamlı oturanların ihtiyaçları, halife ve devlet başkanlarının gönderdiği hediyelerle ve Mısır'da IV. (X.) yüzyıl başlarından itibaren kurulan kamu vakıflarından sağlanan gelirlerle karşılanıyordu (Makrîzî, II, 152, 295). Ancak X. (XVI.) yüzyılın başında bu vakıflar yetersiz hale geldi. Belki de bu sebeple kaynaklarda, Haremeyn'e giren ticaret mallarından gümrük vergisi ve ziyaretçilerden ayakbaşı parası alındığına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Uygulaması hakkında fazla bilgi bulunmayan bu örfî vergilerin bazan devlet başkanları tarafından azaltıldığı veya kaldırıldığı görülmektedir (İbn Fehd, II, 538-539; Ahmed er-Reşîdî, s. 118, 125, 131-132, 141). Osmanlı döneminde ise Haremeyn'de oturanlar tama-

men vergiden muaf tutuldu ve geçimleri devlet hazinesinden veya vakıflardan karşılandı (Faroqî, s. 138). 934 (1527-28) yılında genel bütçenin binde 11-12'si bu bölgeye ayrılırken 1102'de (1690-91) bu oran yüzde 2'ye çıkarılmıştır (*a.g.e.*, s. 86).

Osmanlılar, Memlûkler'in her yıl Haremeyn'e yolladığı vakf gelirlerinin miktarı ile surre usul ve merasimlerini kabul ettiler; hatta gelirlere bazı ilâveler yaptılar. Vakıflar Yavuz Sultan Selim'den itibaren genişletildi. Kanûnî Sultan Süleyman pek çok köyü satın alarak Haremeyn vakfı olan köylere (deşîşe) kattı ve gönderilen surre miktarını arttırdı; ayrıca "sadakâtü'l-cevâfî" adı altında gayri müslimlerden alınan cizyenin çoğunu da Haremeyn halkına tahsis etti (Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 15). Bunlardan başka buhur ve gül suyu gibi Haremeyn levazimatıyla ilgili vakıflar kurularak bunlar için köyler vakfedildi (*Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 712; Atalar, s. 226). Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de gelirinin tamamı veya bir kısmı Haremeyn'e ayrılan çeşitli vakıflar tesis edildi. Bu vakıfların amaçları arasında hastahane, medrese, sebil, sarnıç, su kuyusu ve yol yapımı gibi imar faaliyetleri, tamirat ve ıslah çalışmaları, hırsız ve yol kesicilere karşı güvenliğinin sağlanması ile hac ibadetinin kolaylaştırılması gibi hizmetler bulunuyordu. Önceleri Bâbüssaâde ağaları tarafından idare edilen bu vakıflar, 1586'da Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti adıyla bir teşekkül kurularak Dârüssaâde ağalarının yönetimine verildi ve Dârüssaâde Ağası Habeşî Mehmed Ağa ilk Evkâf-ı Haremeyn nâzırı olarak göreve başladı (BA, MD, nr. 62, s. 249, hk. 563). Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti'ne bağlı vakıfların gelirleri özel memurlar vasıtasıyla toplanıp belirlenen kısmı surre alayı ile gönderildikten sonra artanı "dolap" denilen Haremeyn hazinesine konulurdu. Dârüssaâde ağasına bağlı olan bu hazine padişahın izni alınmadan harcama yapılamazdı (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 178). Haremeyn tahsisatlarının ödenmesinde genellikle altın sikkeler tercih ediliyordu (Faroqî, s. 90).

Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti kurulduktan sonra padişah, havâtîn ve selâtîn vakıfları ile Dârüssaâde ağalarına ve müntesiplerine ait vakıfların idaresi de buraya bağlandı. Bu şekilde önemi ve sorumluluğu artan nezâretin işlerini yürütmek üzere Haremeyn müfettişliği, Haremeyn muhasebeciliği, Haremeyn mukâtaacılığı ve Dârüssaâde yazıcılığı adlarıyla dört

yeni memuriyet ihdas edildi. Nezâretle aynı tarihte kurulan Haremeyn müfettişliği, bütün Evkâf-ı Hümâyün ile Evkâf-ı Haremeyn ve mülhakatına ait hukukî işleri ve kontrollerini yürütmekle görevli idi. Haremeyn muhasebeciliği, nezârete bağlı vakıfların hesaplarını tutmak ve vakıf yerleriyle cihetlerini kaydetmekle sorumluydu. Halep Türkmen hasları ile Sığla (İzmir ve civarı) ve Mardin hasları Haremeyn muhasebesinin en önemli gelir kaynaklarıydı ve bunların yıllık tutarı 1680'li yıllarda 10 milyon akçeyi aşıyordu (Tabakoğlu, s. 90-91). Haremeyn muhasebesiyle ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 966-1250 (1558-1834) yılları arasında ait 665 defter tesbit edilmiştir. Bu defterlerde, muhasebe kalemine bağlı vakıfların ve mukâtaaların hesapları ile Haremeyn halkının alfabetik sıraya göre tutulmuş kayıtları bulunmaktadır. Her yıl kaydedilen bu hesapların defteri başmuhasebeye verilir, sûreti ise alıkonulurdu. Haremeyn muhasebesine padişah, vâlide sultan, şehzade, Dârüssaâde ağası, vezir, paşa ve şahıslara ait vakıflarla Medine ve Mısır vakıfları ve sadrazamla şeyhülislâmın nezâretinde olan vakıflar kayıtlı idi. Haremeyn mukâtaacılığı, nezârete bağlı Haremeyn evkafından mukâtaaya tâbi olanların kaydını, intikal ve ferâğını yapmak, rûsûm ve hâsılatını toplamak ve her yıl gönderilen surrelerin kayıtlarını tutmakla mükellefti. Ayrıca Medîne-i Münnevver'e bağlı arazinin gelir işleriyle İzmir, Midilli, Sakız, Menteşe, Antalya ve Alâie mukâtaaları işlerine bakmak da görevleri arasındaydı. Haremeyn mukâtaacılığıyla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1024-1254 (1615-1838) yılları arasında kapsayan 367 defter bulunmaktadır. Bu defterler incelendiğinde Haremeyn için kurulan vakıfların devletin sınırları dahilindeki bütün bölgelere dağılmış olduğu görülür.

Haremeyn'le ilgili vakıfların sorumluluğu 1830'lara kadar Dârüssaâde ağalarının uhdesinde kaldı. Dârüssaâde kâtibi ise nezâretin yazı işlerini yürütmekle mükellefti. Ancak bunların diğer işlerinin yoğunluğu, Haremeyn'e ait vakıfları iyi idare etmelerine engel teşkil ediyordu. Bu sebeple 1831'de Haremeyn müfettişliği lağvedilerek bütün sorumluluğu aynı tarihte kurulan Evkâf-ı Hümâyün müfettişliğine devredildi. Üç yıl sonra da nezâret unvanı Dârüssaâde ağalarına bırakılmak şartıyla bu vakıfların idaresi için Haremeyn Evkaf Müdürlüğü kuruldu. Daha sonra bu müdüriyet Haremeyn-i şerîfeyn

Evkaf Nezâreti adı altında nâzırlığa çevrildi ve Haremeyn muhasebeciliğiyle mukâtaacılığının birimleri ilga edilerek görevleri evkaf muhasebeciliğine devredildi (1836). Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti bu yıllarda bağımsız olmakla birlikte kuruluşu 1826'da gerçekleştirilen Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin aracılığına başvurmadan mâruzatını sultana doğrudan iletmiyordu; 1838 yılında ise tamamen Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlandı (Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 76; Akgündüz, s. 283-284). Bu tarihten Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Haremeyn vakıflarının idaresi Evkaf Nezâreti'ne aktarıldı ve teşkilâtteki başı boşluk ve dağınıklığa son vermek, vakıfların iyi yönetilmesini sağlamak, gelir ve giderlerini denetim altına almak, yeteneksiz veya ihmalkâr görevlileri değiştirmek amacıyla her eyalet ve sancağa müstakil birer evkaf müdürü tayin edildi (VGMA 1264:968/31'den naklen Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 83). Evkaf müdürleri, diğer vakıfların yanı sıra Haremeyn vakıflarından da sorumlu tutuldu. Böylece Haremeyn adı altında kurulan bütün teşkilâtlar ismen lağvedilmiş, görevleri ise Evkâf-ı Hümayun Nezâreti içinde çeşitli birimlere aktarılmış oldu.

Osmanlı kaza teşkilâtında Mekke ve Medine kadılıklarına Haremeyn kadılığı (mevleviyeti), kadılarına da Haremeyn mevâfisi denildi ve bu makam İstanbul kadılığı ile Edirne kadılığı arasında bir derece olarak belirlendi. Önceleri sadece Mekke kadılığı yüksek mevleviyet iken XVIII. yüzyılda Medine kadılığı da aynı dereceye yükseltildi ve mûsile-i Süleymâniyye derecesindeki müderrisler yerine 1722'de III. Ahmed'in bir fermanı ile Mekke kadılığı gibi "bilâd-ı selâse" mâzullerine verilir oldu (Çelebizâde Âsım, s. 16-17; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 135). Mekke ve Medine kadılıklarına tayin edilen kişiler bizzat görevlerine giderler, yerlerine nâib gönderemezlerdi. Kadıların bu şehirlerde görev almalarını teşvik için XVII. yüzyıldan itibaren kendilerine dönüşlerinde hızlı yükselme hakkı verildi (Faroqhi, s. 5); ayrıca bu vesileyle hac ve umre ibadetlerini de ifa ediyorlardı. Haremeyn pâyesini kazananların ise gitmesine gerek yoktu. II. Mahmud zamanında askerî ve mülkî rütbelerin ihdasıyla birlikte Haremeyn pâyeliler merasim ve teşrifatta ilk sıralarda yer almaya başladılar. Bir ilmiye rütbesi olan Haremeyn mevleviyeti askeriye ve mülkiyede mirilvâlık, mîr-i mî-

ranlık ve rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisine tekbül ediyordu. XVI ve XVII. yüzyıllarda Bursa ve Mısır kadılıklarından mâzul olanlar, o dönemde Medine henüz mevleviyet derecesine yükseltilmediğinden Mekke veya Edirne kadılığına getirilirler veya bunların pâyesiyile arpalık alırlardı. Haremeyn mevleviyeti yüksek bir derece olduğundan bu kadılıklara yapılan tayinler Osmanlı kroniklerinde düzenli biçimde zikredilmiştir (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 283-285).

Haremeyn, Osmanlı taşra teşkilâtında tımarlı ve salyâneli eyaletler dışında özel statüsü bulunan idarî bir birim olarak kabul edilmiştir. İdarî ve malî alanda Memlûkler'in uygulamalarından pek çoğunu sürdüren Osmanlılar'ın Mısır'da kurdukları idarenin amaçlarından biri de Haremeyn'in ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Bunun için Mısır ve Suriye ele geçirildikten hemen sonra Batı Arabistan'da nüfuz ve hâkimiyet tesisi yoluna gidildi. Uzun bir süre Mekke-Medine, Cidde ve Yenbû havalisi Mısır valiliğine bağlanarak yönetildi. Ancak Mısır valisi, emîr-i haclar ve Mekke emîri arasında zaman zaman idarî ve malî anlaşmazlıklar çıkıyor ve bunlar hükümet merkezi tarafından genellikle Mekke emîrleri lehine hallediliyordu. Haremeyn'de bu üç idarecinin görev ve mesuliyet alanlarının kesin biçimde tesbiti XVI. yüzyıl ortalarında gerçekleşti. Bir anlaşmazlık üzerine gönderilen 1552 tarihli hükümde Mekke beyinin şerif olduğu, emîr-i haccın Mekke ahalisinin idaresine karışmaması gerektiği, onun "hacıların beyi" olduğu belirtilmişti (Emecen, *TED*, XIV [1994], s. 98 vd.). XVII. yüzyıl sonlarıyla XVIII. yüzyıl başlarından Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanına kadar (1831) Mekke emîrleri hakkında Şam valisiyle emîr-i hacıların görüş ve raporları önem kazandı ve bu raporlar doğrultusunda işlem yapıldı. Haremeyn'le ilgili kararlarda Mısır beylerbeyinin de etkisi vardı. Çünkü Mısır beylerbeyi emîr-i haclar, Cidde gümrük emîrleri, Cidde beyi ve Medine'deki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı ile Mekke emîri arasındaki münasebetler ve bunların yetki alanlarını düzenlemede hükümet merkezine karşı baş sorumlu durumundaydı (*a.g.e.*, XIV [1994], s. 93). Nitekim 986'da (1576) Mekke emîrine gönderilen bir nâme-i hümayunda, Haremeyn'e ait işlerle ilgili olarak İstanbul'a bilgi verirken Mısır valisine de yazması emredilmiştir.

Haremeyn'in emniyet ve asayışı ilk dönemlerde mahallî kuvvetlerle temin edi-

liyordu. Zamanla buraya dışarıdan düzenli birlik gönderilmesi ihtiyacı belirdi ve emniyet genellikle Mısır'dan yollanan askerlerle sağlandı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de her yıl değiştirdiği askerlerini, gerektiğinde Suriye'den desteklemek suretiyle Mısır'daki ordusundan seçiyordu (Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmûd, s. 192, 208). Osmanlılar, Haremeyn'e hâkim olduktan sonra burayı daha iyi koruyabilmek ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı savunabilmek için Süveyş'te bir donanma üssü kurdular ve ayrıca Süveyş Kanalı açılıncaya kadar (1869) Haremeyn'in savunmasında önemli bir vazife görecek olan Yemen'i takviye ettiler. Kızıldeniz'de Süveyş tersanesinde yapılan kalyonlarla bölgeye zahire gönderiliyordu. Osmanlılar Hicaz'ı idareleri altına aldıktan sonra, Mekke emirlerinin Memlûkler zamanından beri devam edegelen teamül üzere görevlerini sürdürmelerini uygun bularak bunların kendi bölgeleri dahilindeki yetkilerini kabul ettiler. Fakat bu arada yetkilerinin sınırlandırılmasını kabul lenmeyen bazı emîrlerin buradaki Türk askerini kendi kontrolleri altına almak istemelerine izin verilmedi. 1870'lerden itibaren Hicaz'a gönderilen her yeni vali ile birlikte askerî kuvvet takviyesi yapılarak bölgedeki Osmanlı gücü tetricen arttırıldı.

Osmanlı padişahları dinî yönü yanında siyasî, iktisadî ve sosyokültürel yönleri de olan hac ibadetinin huzur ve emniyet içinde yapılmasını sağlamayı birinci derecede görev saydılar. Yıllık hac hazırlığı ile Haremeyn'e gerek kamu harcamaları gerekse diğer ihtiyaçlar için büyük paralar sarfediliyordu. Resmî binalar yerli halkın ve ziyaretçilerin gözünde halife veya devlet başkanının varlığını görünür kılan araçlardan biri olduğu için yeni inşaatlara büyük paralar harcanıyordu. Şehircilikle ve dinî kurumlarla ilgili düzenlemeler, başta şerif olmak üzere bütün nüfuzlu kişilerin görüşleri alındıktan sonra yapılıyordu. İnşaat harcamalarının büyük miktarlara ulaşmasının başlıca sebebi bölgenin Osmanlı Devleti'nin merkezine uzaklığı, fiyatların yüksekliği, malzeme ve işçi yokluğu, nakliye giderleri, yetkililerin denetleme konusunda karşılaştıkları güçlüklerdi ve buna ayrıca Haremeyn'in kutsiyeti dolayısıyla pahalı malzeme kullanılması da ekleniyordu (Faroqhi, s. 106-107). Osmanlı padişahları başta Hicaz demiryolu olmak üzere pek çok yol, han, namazgâh ve misafirhane inşa ettirmişlerdir. İbrâhim Rifat Paşa'nın *Mir'âtü'l-Ha-*

remeyn adlı Arapça ve Eyüp Sabri Paşa'nın Türkçe eserlerinde (bk. bibl.) Osmanlı döneminde yapılan bu hizmetler geniş olarak anlatılmıştır. Ayrıca bulaşıcı hastalıklara karşı Hicaz Sıhhiye Teşkilâtı kuruldu ve bu teşkilât kanalıyla hastahaneler, eczahaneler açıldı; salgın hastalıklara sebebiyet veren su kaynakları ıslah edilip çeşitli yerlerde karantina noktaları oluşturuldu (Sarıyıldız, s. 145-146). Haremeyn halkına mahallinde sunulan bu hizmetlere paralel olarak İstanbul'a geldiklerinde de izzet ve ikramda bulunulur, ziyaretçiler misafirhanelerde ağırlanırdı. Ayrıca bu kimselere geri dönüşlerinde yol parası ve ikramiye verilirdi; 1908 inkılâbından sonra ikramiye kaldırılmıştır (Atalar, s. 238-239).

Osmanlılar, Haremeyn'in dış istilâlara karşı korunmasında da büyük rol oynamışlardır. Bölgenin henüz Memlûkler'in elinde bulunduğu dönemde Portekizliler Hindistan'a ulaşmış (1502) ve ticaret gemilerinin Kızıldeniz yoluyla Arabistan'a gidip gelmesini engellemeye başlamışlardı. Portekiz donanmasının Haremeyn'i işgal amacıyla Arabistan limanlarına yaklaşması üzerine (1505) Osmanlılar Memlûkler'e yardım ettiler. Haremeyn'e hâkim olduktan sonra da Portekizliler'in Cidde'ye yaptıkları hücumları püskürttüler. Mısır beylerbeyine gönderilen 975 (1568) tarihli bir fermandan anlaşıldığına göre hac yolunun güvenliğini sağlamak ve Portekizliler'e karşı mücadeleyi kolaylaştırmak için Süveyş Kanalı'nın açılması düşünülmüş ve bu maksatla bölgeye mühendisler gönderilmişse de bu proje gerçekleştirilememiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 32-33).

Necid'de XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve İslâmiyet'i yeni bir anlayışla katı kurallara bağlamak isteyen Vehhâbîlik hareketi zamanla siyasî bir hüviyet kazandı ve gittikçe güçlenerek Hicaz'a doğru sarkmaya ve hareketin lideri Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd, Mekke Emîri Gâlib b. Mesâid'i tehdit etmeye başladı. 1790'da tehditler silâhlı saldırıya dönüştü ve 1803'te Vehhâbîler Mekke'yi ele geçirdiler. Cidde'ye çekilen Şerif Gâlib, Cidde Valisi Şerif Paşa ile birlikte Mekke üzerine yürüdü ve şehri geri aldı; Vehhâbîler de bu defa Medine'yi zaptettiler (1805). Ertesi yıl Osmanlı Devleti, Napolyon'un Mısır'ı istilâsı dolayısıyla yardım gönderemediği için Vehhâbîler ilerleterek Mekke'yi tekrar aldılar ve Suûd b. Abdülazîz'e biat eden Şerif Gâlib'i yerinde bırakıp hutbelerde Osmanlı padişahının

adının okunmasını yasakladılar. Ancak Osmanlı hükümetinin Vehhâbîler'i ortadan kaldırma işini havale ettiği Mısır Valisi Kavalatı Mehmed Ali Paşa, oğlu Ahmed Tosun kumandasında gönderdiği Mısır eyalet askerleriyle 2 Aralık 1812'de Medine'yi, 22 Ocak 1813'te Mekke'yi ve arkasından da Tâif'i geri alarak Kâbe'nin anahtarlarını padişaha yolladı (2 Mayıs 1813). Haremeyn'de Vehhâbî hâkimiyetine son verilmesi, İstanbul'da üç gün üç gece şehriyânler düzenlenerek kutlandı (Eyüp Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbiyyân*, s. 274-280). II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya ve oğlu Tosun Paşa'ya gönderdiği hediyelerle taltif etti. Aynı yıl Mehmed Ali Paşa'nın isteği üzerine Şerif Gâlib azledilerek yerine kardeşinin oğlu Şerif Yahyâ b. Sürûr getirildi (Kasım 1813). Bu tarihten 1850'lere kadar Mekke emîrleri Mehmed Ali Paşa'nın arzusu ile tayin ve azledildiler. Bundan başka Mekke muhafızları da onun tarafından tayin edildiğinden Hicaz bölgesinde Mısır valisinin nüfuzu giderek arttı. Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanınca (1831) onun 1827'de Mekke emirliğine getirdiği Şerif Muhammed b. Avn azledilerek yerine Bursa'da oturmakta olan Şerif Abdülmuttalib b. Gâlib tayin edildi (Haziran 1832). Fakat yeni emir Suriye yolunun Mehmed Ali Paşa'nın kontrolünde olması dolayısıyla Mekke'ye gidemedi ve ancak onun ölümünden sonra görevine başlayabildi (1851); bu süre zarfında Muhammed b. Avn fiilen emirliğini sürdürdü.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emîrlerin nüfuzları Mekke ile sınırlandırılmaya çalışılmış, Medine'de ise devletin sivil ve askerî yetkilileri etkin olmuştur. Haremeyn'in bu durumu I. Dünya Savaşı sırasında da sürdü ve 1916'da vuku bulan Emîr Şerif Hüseyin'in isyanı Mekke'nin Osmanlı yönetiminden çıkışını hızlandırdı; ancak Medine 1919'a kadar yine Osmanlı yönetiminde kaldı. Kısa bir süre Şerif Hüseyin'in hâkimiyeti altına giren Haremeyn (Mekke 1916-1924, Medine 1919-1924), 1925'te halen devam etmekte olan Suûd hânedanının eline geçti.

Kültür ve Sanat. Müslümanlardaki Haremeyn sevgisi güzel sanatlara da yansıyor. Daha çok cami, türbe ve tekke gibi dinî binalarda çini panolar, duvar resimleri ve nakışlar halinde İslâm'ın kıblegâhi Kâbe'yi ve "ravzatün min riyâzi'l-cenne" (cennet bahçelerinden bir bahçe)

kabul edilen Mescid-i Nebevî'yi odaklayan Haremeyn tasvirleri buralara devam edenlerin duygularını canlı tutmuştur. Çeşitli dinî kitaplarla levhalarda ve baskı tekniğinin gelişmesinden sonra yaygınlaşan halk resimlerinde de yer alan bu tür tasvirler, kutsal beldeleri görme imkânı bulamayan kişilerce daima özlemle seyredilmiş, bu resimlerin evlere ve iş yerlerine asılmasına özen gösterilmiştir. Bilhassa hilyelerin üst kısımlarına iki kartuş içinde yerleştirilen Haremeyn minyatürleri, çok eski zamanlardan beri bu tasvirleri hat sanatı ile birleştirmiştir. Bunlara ilâveten taş basması halk kitaplarının konuyla ilgili bölümlerinde görülen birçoğu elle boyanmış Haremeyn resimleri, Mekke ve Medine'de şehirciliğin gelişimini takip etmeyi mümkün kılacak ölçüde zenginleşmiştir.

Haremeyn klasik Türk şiirine de girmiş ve şairlerin gerek dinî gerekse din dışı beyitlerinde teşbih ve mecazlara konu teşkil etmiştir. Özellikle Mekke ve Kâbe'den bahseden şairler dinî duyarlılıklarını edebî ve estetik ifadelerine de yansıtmuşlar ve kelimeyi daha ziyade tekil haliyle Harem şeklinde zikretmişlerdir. Buna göre sevgilinin mahallesi ve yurdu Harem, eşiği de Kâbe'dir; âşık orayı tavaf eder, hacını tamamlar ve sonunda kendini kurban eder. Sevgilinin kaşı Harem'de bir secdegâh, zülûfleri Kâbe örtüsü telakki edilir. Hacerülesved âşıkın dağ-ı hasreti, Arafat o mahallede bir seyrangâhtır. Haremeyn'de gariplerin çok bulunması gibi sevgilinin yurdunda da düşkün âşıklar çok bulunur. Sevgilinin Kâbe gibi kutsal olan yüzünü gören âşıklar orada kölelerin âzat edildiklerini hatırlayıp ya gamdan kurtulurlar yahut rakiplerini bağışlarlar. Zira Mekke haremünde kan dökmek, can almak, avlanmak, kötü söz söylemek ve fenalık yapmak yasaktır. Harem meleklerin daima Kâbe'yi tavaf ettikleri vardır. Ayrıca kâfirler burayı ziyaret edemez ve içeri alınmazlar. Şair de mahallesini Harem'e benzettiği sevgilisini melek olarak görür ve rakiplerini (ağyâr) birer kâfir telakki edip yanına yaklaştırmaz; esasen oraya "harem" (girilmesi yasak yer) denilmesi bu sebeptedir. Haremeyn, her ne kadar görmeye can atılan bir mekânsa da şaire göre oraya ulaşmanın pek çok güçlüğü vardır. Kervan meşakkati, yolları dolduran mugaylân dikenleri, hacıların yolda kalma tehlikesi, susuzluk, hasret, tövbe-kâr olma, kurban edilme vb. bunlardandır. Ancak âşık, bütün bu güçlüklerle katlanmaya ve hatta o yolda can ve-

rip aşk uğruna şehid düşmeye hazırdır. Harem kelimesiyle "harim" (harım, çit, avlu) ve "harem" (eş veya harem daire-si) arasında bulunan ilgi de şairlerin bazı kelime oyunları yapmasına yol açmıştır. Meselâ sevgili bir âhû-yı Harem veya ke-büter-i Harem olunca âşıkın Harem sı-nırları içinde onu avlaması mümkündür ol-maz. Oraya ancak bir suçlu gibi sığını-labilir ve affedilme umulur. Bütün bun-ların dışında şairler dinî vecd ile de Hare-meyn'i anmışlar, özlemişler ve oraya git-meyi, gidemediklerinde de sabâ rûzgârı ile selâm göndermeyi istemişlerdir." Ey bād-ı sabâ uğrarsa yolun semt-i Hare-meyn'e / Ta'zîmimi arz eyle Resülû's-se-kaleyn'e beyti bu anlayışın tanınmış bir ifadesidir.

Haremeyn hakkında genelde hac reh-beri niteliğinde olan pek çok kitap ve ri-sâle kaleme alınmıştır. Eski devirlerde hac ziyaretinin çeşitli zorluklarla dolu oluşu ve aylarca sürmesi hacca giden müellif-lerin birer seyahatnâme, günlük veya hâ-tırat yazmasına ve böylece kutsal belde-leri görme imkânı bulamayanlara oraları tanıtmaya yol açmıştır. Eski Türk ede-biyatında genellikle "menâsik-i hac" ve "menâzil-i hac" adlarıyla anılan bu eser-lerde yer yer manzum bölümlerle güzel şiir ve kasideler de yer alır. Konuyla doğ-rudan ilgili bir başlık taşımayan, Şikârî-zâde Ahmed Efendi'nin Mekke ve Medi-ne hakkında yirmi iki küçük bölüm halin-de düzenlediği *Tayyibetü'l-ezkâr fî Me-dîneti'l-envâr*'i (bk. bibl.) gibi çalışma-ların da bu grupta ele alınması gerekir. Bu tür eserlerde Haremeyn'den başka yolculuk sırasında uğranılan Kudüs, Bağ-dat, Konya gibi şehirler de özellikle zia-yaretgâhları açısından tanıtılır ve yer yer buraların sosyal yapısı, folkloru, coğrafi özelliklerine de temas edilir. Bunların için-de Ahmed Fakih'in manzum *Kitâbü Ev-sâfi mesâcidi's-şerife*'si, Nâbî'nin seya-hatnâme tarzında kaleme aldığı manzum bölümleri de bulunan *Tuhfetü'l-Hare-meyn*'i ve Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'âtü'l-Haremeyn*'i ile İbrâhim Rifat Paşa'nın aynı adı taşıyan Arapça eseri karakter-istik özellikler arz etmeleri bakımın-dan önemlidir (ayrıca bk. HAC [Litera-tür]).

Türk dinî müzikisinde "Mekke ilâhileri, Medine ilâhileri, hac ilâhileri" adlarıyla anılan besteleri de Haremeyn'e dair sa-nat eserleri arasında zikretmek gerekir. Bunlardan *Mekke İlâhisi* adıyla cönk şeklinde basılmış bir ilâhi mecmuası (İs-tanbul 1318), içinde Mekke, Medine, Ara-

fat, Zemzem konularına ait ilâhilerin ya-nında çeşitli tevşih ve na'tların da yer al-dığı bir örnek risâledir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 62, s. 249, hk. 563; Buhârî, "Fe-zâ'ilü'l-Medîne", I, "Cihâd", s. 71, 74; Müslim, "Hac", 454; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 309-310, 418; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 492; IV, 69, 422, 472, 578; VII, 552, 621; VIII, 162, 531, 576, 580, 592; IX, 162, 176, 258, 549; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 123, 281-282, 288; İbn Abdülber, *el-İst'âb*, III, 907; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 241; VIII, 75; IX, 149; X, 61; XI, 403; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 41-42; III, 167-168; IV, 117, 232; V, 58, 82, 230, 417; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela*, IX, 293; XV, 300; XVI, 25; XXIII, 156; a.mlf., *el-İber*, II, 290-291; Kureşî, *el-Cevâhî-rü'l-muğıyye*, II, 100; Ahmed Fakih, *Kitâbü Ev-sâfi mesâcidi's-şerife* (haz. Hasibe Mazıoğlu), Ankara 1974; Fâsî, *el-İkdû's-semîn*, II, 30, 322; III, 123-124, 145-146; IV, 59, 357; V, 305, 359, 425; Makrîzî, *el-Hıta't*, I, 28, 71, 329-330, 349, 354, 446; II, 6-7, 27, 62, 152, 156, 294, 295, 296, 341; İbn Fehd, *Gâyetü'l-merâm*, II, 334, 360, 365, 398, 445, 456, 538-539; Hısım Ali Çelebi, *el-İkdû'l-manzum fî zikri efâzül'r-Rûm* (Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'ik* içinde), Beyrut 1395/1975, s. 419; Celâzâde Mustafa Çelebi, *Selîm-nâme* (nşr. Ahmet Uğur – Mustafa Çuhadar), An-kara 1990, s. 267-268, 436-438; Nâbî, *Tuhfe-tü'l-Haremeyn*, İstanbul 1265; Çelebizâde Âsim, *Târîh*, İstanbul 1282, s. 16-17; Eyüp Sabri Paşa, *Târîh-i Vehhâbiyyân*, İstanbul 1296, s. 274-280; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 712; III, 42; Şikârî-zâde Ahmed Efendi, *Tayyibetü'l-ezkâr fî Medî-neti'l-envâr: Medine Hatıraları* (trc. Hüseyin Hü-sâmeddin, *Evkâfî Hümâyün Nezâretinin Tâ-rihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 14, 28-32; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 309, 313-317; Uzun-çarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 427; III/1, s. 32-33; a.mlf., *İlmiye Teşkilâtı*, s. 74, 99 vd., 135, 264-265, 280, 283-285; a.mlf., *Mekke-i Mükerrere Emirleri*, Ankara 1984; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 177-180; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 579; II, 318-319; R. B. Serjeant, "Haram and Haw-tağh, the Sacred Enclave in Arabia", *Mélan-ges Taha Hüseyin*, Cairo 1962, s. 41-58; Meh-med Çavuşoğlu, *Necâti Bey Divânı'nın Tahlîli*, İstanbul 1971, s. 42-43, 196; Harun Tolasa, *Ah-med Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 50-51; Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnü's-şafâ ve'l-ibtî-hâc bi-zikri men vüliye imârete'l-hâc* (nşr. Ley-lâ Abdüllatif Ahmed), Kahire 1980, s. 86-87, 94, 101, 118, 125, 131-132, 141, 200; Ahmed Ömer ez-Zeylâ, *Mekke ve 'alâkâtühe'l-hâriciyye: 301-487 h.*, Riyad 1401/1981, s. 32-36, 72, 77, 116-117; Runciman, *Haçlı Seferleri Tâ-rihi*, II, 366-367; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, III, 102, 105, 109; Nazif Öztürk, *Menşei ve Tâ-rihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 59-60; a.mlf., *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 76, 83; Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hakimiyet-i*, İstanbul 1984, s. 133, 162; İbrahim Ceylan, "Kanuni'nin Haremeyn Değişme Vakfı ve Vak-fiyesi", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kong-resi: Tebliğler*, III, *Türk Tarihi*, İstanbul 1985, I, 164-167; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemi-ne Girenken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985,

s. 90-93, 109; J. R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Em-pire*, Leiden 1986, s. 68-70, 77-80; Dayfullah Yah-yâ ez-Zehrânî, *en-Nafakât ve idâretühâ fi'd-deu-leti'l-'Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986, s. 420-429; Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı (Tahlî-li)*, Ankara 1987, s. 82-85; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Va-kıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 281, 283-284; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Anka-ra 1989, s. 27; Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûklüleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 39, 204; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), II, 282-283; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mah-mûd, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s. 59, 121, 192, 208, 263; Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sul-tan II. Mahmud ve Reformları Semineri: Bildi-riler*, İstanbul 1990, s. 52-54; M. Nejat Sefer-cioğlu, *Nev'i Divânı'nın Tahlîli*, Ankara 1990, s. 42-43, 219; Münir Atalar, *Osmanlı Devletin-de Surre-i Hümâyün ve Surre Ayları*, Anka-ra 1991, s. 145, 226, 229, 238-239; Ahmet Ta-lât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemâl Kurnaz), Ankara 1992, s. 29-30, 193; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform: 1836-1856*, İstan-bul 1993, s. 150-160; Râşid Kahtânî, *Evkâfî's-Sultânî'l-Eşref Şa'bân 'ale'l-Haremeyn*, Riyad 1414/1994, s. 31-47; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995, s. 234; Su-raiya Faroqhi, *Haclar ve Sultanlar: 1517-1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995, s. 5, 83, 85-88, 90, 97-99, 106-107, 138, ayrıca bk. İn-deks; Gülden Sanyıldız, *Hicaz Karantina Teşki-lâtı*, Ankara 1996, s. 145-146; Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, Ankara 1996, s. 133, 142; S. Zwemer, "Al Haramain: Mecca and Medina", *MW*, XLVII/1 (1947), s. 7-15; M. Yakup Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hic-zaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hak-kında Bir Vesika", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 37-47; Şehabettin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", *TD*, XXX (1976), s. 73-99; Salih Özbaran, "Osmanlı İmpa-ratorluğu ve Hindistan Yolu", a.e., XXXI (1977), s. 65-146; J. Lassner, "Provincial Administration under the Early Abbasids: Abû Ja'far al-Mansûr and the Governors of the Haramayn", *SI*, XLIX (1979), s. 39-54; Ziya Kazıcı, "Osman-lıların Haremeyn'e Yardımları", *Diyanet Der-gisi*, XX/1, Ankara 1984, s. 13-18; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Büt-çeler ve Hazine Hesapları", *TTK Belgeler*, XIII (1988), s. 17, 213-362; Abdülkerim Ali Bâz, "Nâzirü'l-Harem fi'l-'aşri'l-Memlûkî", *Mecel-letü Câmî'ati Ümmi'l-Kurâ*, III/5, Mekke 1411/1991, s. 141-174; Feridun Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebû Nüme'y", *TED*, XIV (1994), s. 87-121; a.mlf., "Ebû Nü-mey", *DİA*, X, 204-205; Pakalın, I, 743-746; B. Lewis, "al-Haramayn", *EI*² (ing.), III, 175; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 230-232.

Ş. TUFAN BUZPINAR –
MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI

HAREMLİK

(bk. HAREM).